

Церні і лаўры беларускага гісторыка

У летапісе беларускай культуры ХХ стагоддзя імя выдатнага гісторыка, даследчыка беларускай даўніны Мікалая Улашчыка стаіць побач з імёнамі славурых падзвіжнікаў нашага нацыянальнага адраджэння Вацлава Ластоўскага, Язэпа Лёсіка, Максіма Гарэцкага, Адама Бабарэкі, Міколы Каспяровіча. З імі і многімі іншымі дзеячамі беларускай культуры ён ужо ў маладыя гады падзяліў горкі лёс выгнанніка з роднае зямлі. Але хоць Мікалай Улашчык прайшоў усе кругі гулагаўскага пекла, яму, у адрозненне ад названых сяброў, было наканавана выжыць і здзейсніць немалую частку задум, звязаных з вывучэннем гісторыі роднай Беларусі. Яго грунтоўныя даследаванні далёка асвятлілі нашу мінуўшчыну, ва ўсёй велічы і праўдзівасці паказалі дзеі і славу далёкіх і блізкіх продкаў.

Нарадзіўся Мікалай Мікалаевіч Улашчык 1 (14) лютага 1906 г. у Віцкаўшчыне, невялічкай вёсачцы паміж Койданавам і Самахвалавічамі, у 20 вярстах ад Менска. Бацькі, Мікалай Феліцыянавіч і Соф'я Іосіфаўна, у дзявоцтве Іваноўская, паходзілі з Наваградчыны. Радаслоўнае дрэва Улашчыкаў даволі разложыстае, адным з пачынальнікаў роду, зафіксаваных у крыніцах, з'яўляецца Мацей Улашчык (канец XVII ст.).

У 1882–1883 гг. бацькі будучага гісторыка і дзед па матчынай лініі Іосіф Іваноўскі разам з 13-цю другімі сялянамі набылі ва ўласнасць у памешчыка Бунге фальваркі Віцкаўшчына і Казлоўшчына з ранейшых радзівілаўскіх уладанняў. Яны фактычна і сталі заснавальнікамі вёскі Віцкаўшчына. Мікалай быў шостым, перадапошнім, дзіцём у сям'і. Разумны і патрабавальны сямейны лад, атмасфера працавітасці і пабожнасці, пашаны да старэйшых адпачатку спрыялі станоўчаму фармаванню дзіцячай натуры, яе стараннасці, таварыскасці, дапытліваму стаўленню да акаляючага асяроддзя. Гэтую ўражлівую дзіцячую пару ён пазней з кранальнай каларытнасцю апіша ва ўспамінах. Як і кожнае дзіця, не абмінулі яго казкі, паданні, чутыя ад бацькоў, ад суседзяў. Відаць, у дзіцячыя гады ў псіхіцы будучага вучонага закладвалася моцнае і вострае разуменне зямлі, сялянскае працы, чалавечага жыцця.

Прылучэнне да навукі малога Міколы пачалося ў 1913 г. з двух-класнае школы ў Самахвалавічах. Пазней М. Улашчык зверне ўвагу на той востры, яшчэ падсвядомы разлад у дзіцячай псіхіцы, які спараджала тагачасная сістэма расійска-самадзяржаўнага школьніцтва на Беларусі – цалкам адчужаная ад культурнай, моўнай адметнасці краю. Тым мацнейшым, незабыўным на ўсё жыццё было нечаканае азарэнне, перажытае хлопчыкам на ўроках у першай беларускай школе: «Пасля рэвалюцыі, у 1919 годзе (я ўжо вучыўся ў Менску), наша школа была зроблена беларускаю, і настаўнік, звалі яго Язэп Шнаркевіч, сказаў, што мы – народ, што ў нас свая мова, не горшая, чым у людзей. Да гэтага настаўнікі скрозь чаўплі ў дзіцячыя галовы, што мы гаворым брыдка, што трэба як мага скарэй навучыцца гаварыць „хорошо“, а не так, як дома гавораць бацькі. Гэта было дзіва! Далей настаўнік сказаў, што ў нас ёсць свае пісьменнікі, і раздаў „Родныя з’явы“ Якуба Коласа, „Вянок“ Максіма Багдановіча».

Захапленне родным словам, літаратурай падсілкоўвала цікавасць да гісторыі. Натхняльную ролю ў інтэлектуальным сталенні Мікалая адыграла яго старэйшая сястра Ніна, студэнтка лінгвістычнага аддзялення Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, пазней жонка дырэктара Мсціслаўскага педтэхнікума, лексіографа Янкі Бялькевіча, рэпрэсаванага ў 1930 г. (у канцы 30-х тым жа шляхам саплюць на Калыму і настаўніцу Ніну Бялькевіч). З падказкі сястры-студэнткі брат і асвойвае першыя кнігі па беларусазнаўству – «Беларусаў» Яўхіма Карскага, зборнік гісторыка-этнаграфічных і мовазнаўчых прац «Курс беларусазнаўства» (Масква, 1918–1920). Захапляецца Пушкіным і Гогалем, прыгодніцкай літаратурай, асабліва Вальтэрам Скотам, Майнам Рыдам, Джэйсам Фенімарам Куперам, Жулем Вернам, Генрыкам Сянкевічам, спрабуе падступацца да больш грунтоўных аўтараў – напрыклад, рымскага гісторыка Ціта Лівія.

У сакавіку 1922 г. Мікалаю пашчасціла ўдзельнічаць у вечарыне-сустрэчы студэнткай моладзі з Янкам Купалам, наладжанай ва ўніверсітэце па ініцыятыве рэктара Уладзіміра Пічэты. Выступленне паэта да глыбіні ўзрушыла юначую істоту нашага героя, а агністыя, вострыя словы песняра, прамоўленыя да прыцішанай залы, накрэсліваліся ў памяці адразу і назаўсёды.

У 1924 г., пасля заканчэння ў Менску школы другой ступені для дарослых, М. Улашчык паступае на сацыяльна-гістарычнае

аддзяленне педагагічнага факультэта БДУ (скончыў у 1929 г.). Тут, ва ўніверсітэцкім асяроддзі, і вызначыўся канчаткова яго творчы лёс даследчыка-гісторыка. Спрыялі гэтаму самавызначэнню і лекцыйна-семінарскія заняткі ў знакамітых вучоных і выкладчыкаў – Мітрафана Доўнар-Запольскага, Дзмітрыя Даўгялы, Усевалада Ігнатоўскага, Уладзіміра Пічэты, Васіля Дружчыца, і актыўны ўдзел у студэнцкім краязнаўчым руху як сакратара ўніверсітэцкага краязнаўчага гуртка. Ён удзельнічае, а часам і сам арганізоўвае археалагічныя і краязнаўчыя экспедыцыі Акадэміі навук рэспублікі на Банцараўскае гарадзішча ў ваколіцах Менска, на Мазыршчыну, Тураўшчыну, Полаччыну. Спрыяла, у пэўнай ступені, і агульная грамадская атмасфера 20-х гг. – эпохі беларускага адраджэння, у яе рамантычнай і драматычнай паставах.

Паглыбленаму пазнанню айчыннае мінуўшчыны, культуры ня-мала садзейнічала і адначасовая праца ў Дзяржаўнай (сёння – Нацыянальная) бібліятэцы ў якасці бібліятэкара і сакратара Беларускай кніжнай палаты з дырэктарам Іосіфам Бенцыянавічам Сіманаўскім, яго намеснікам Уладзімірам Міхайлавічам Пракулевічам, у нядаўнім адным з кіраўнікоў Слуцкага паўстання, з Юліяй Восіпаўнай Бібілай, загадчыцай беларускага аддзела. Пры непасрэдным удзеле маладога кнігазнаўцы ў рэспубліцы засноўваецца «Летапіс беларускага друку»; з бібліятэкай звязана і першая навуковая публікацыя М. Улашчыка пра беларускі друк 1927–1928 гг. Увогуле ж яго выступленні ў прэсе, у прыватнасці, краязнаўчыя допісы, пачаліся значна раней, у 1924 г.

Постаць маладога Улашчыка была вельмі прыкметнай у Беларусі. І характарам светаўспрымання, і практычным жыццёвым ладам ён натуральна папаўняў катэгорыю найбольш свядомых, прасякнутых беларушчынай дзеячаў-падзвіжнікаў, шэрагі тых самых «шчырых беларусаў», якія ў вачах людзей здавён увасаблялі сабой прыклад і нават узор нацыянальнай паўнацэннасці беларускае інтэлігенцыі. Хаця гэтая ж «шчырасць» ці не ва ўсе часы з'яўлялася аб'ектам павышанага зацікаўлення і падазронасці з боку ідэалагічна-вышукных службаў.

Не выпадкова ўлетку 1930 г., падчас вядомага пагрому патрыятычна-творчай эліты Беларусі, у кішчорах ГПУ разам з вядомымі пісьменнікамі, дзеячамі культуры апынуўся і выпускнік універсітэта М. Улашчык. Ён быў арыштаваны 16 чэрвеня

ў Ленінградзе, дзе адбываў вайсковыя зборы, перад тым ужо звольнены з працы ў бібліятэцы, а яшчэ раней абкладзены даносамі ананімаў-камсамольцаў пра несумяшчальнасць яго «кулацкага» паходжання з вучобай у савецкай ВНУ ды працай у ідэалагічнай установе. Крыху раней, зімой, яго бацькі і старэйшы брат Павел з сям'ёй разам з іншымі адносна заможнымі аднавяскоўцамі былі сасланыя ў Котлас.

Мікалаю Улашчыку па выніках следства над міфічным «Саюзам вызвалення Беларусі» інкрымінавалася адказная роля: «рукаводил молодежным центром указанной организации, ставившей террористические цели». 10 красавіка 1931 г. пастановай Калегіі АДПУ яго прысуджаюць да 5 гадоў высылкі ў г. Налінск Вяцкае губерні. Адначасова там адбывалі ссылку прафесар Мікалай Азбукін, знаны спецыяліст-географ, і Яўхім Кіпель, працаўнік асветы. Захаваліся згадкі Яўхіма Кіпеля: «Азбукін працаваў на складзе, а Мікола Улашчык доўгі час хадзіў без працы. Нягледзячы на перасцярогі міліцыі „не общаться“, мы адзін аднаму дапамагалі, як маглі. (...) Каб пазбегнуць непрыемнасцяў, мы спатыкаліся за горадам. (...) Адноўчы Улашчык выклаў мне свае планы (...). У яго планах я яго падтрымаў і дапамог чым мог. Хутка мы з ім рассталіся»¹.

План жа ў выгнанніка быў даволі дзёрзкі, але па тым часе ці не адзіна прымальны дзеля нармальнага жыцця і творчасці: перабрацца на Захад. Верагоднасць гэтага намеру пацвердзіў пазней Вітаўт Яўхімавіч Кіпель, тады малалетні ўдзельнік згаданых вышэй ваколічных шпацыраў, падчас якіх будучы аўтар «Беларусаў у Амерыцы», мабыць, упершыню, з вуснаў дзядзькі Міколы пачуў палкія радкі беларускага нацыянальнага гімна «Мы выйдзем шчыльнымі радамі...».

Пры спробе ажыццявіць гэты намер Мікалай Улашчык быў затрыманы адпаведнымі органамі і арыштаваны ў ліпені 1932 г. Пастановай Калегіі АДПУ ад 10 чэрвеня 1933 г. ён быў паўторна асуджаны і заключаны ў працоўна-папраўчы лагер. Такім чынам статус ссыльнага змяніўся на статус нявольніка ў лагеры строгага рэжыму пасёлка Суслава Кемераўскай вобласці.

Увесну 1935 г. яму аб'явілі пра заканчэнне тэрміну. Аднак і свабода была вельмі ўмоўнай і хісткай. На бацькаўшчыну вяр-

¹ Кіпель Я. Эпізоды. Нью-Ёрк, 1998. С. 176.

тацца было нельга. Пайшлі гады бадзяння па Савецкім Саюзе – ад Ташкента да Кірава (Вяткі) і Чарапаўца, ад Іванава да Саратава. У пошуках кавалка хлеба і не толькі дзеля гэтага. Ва ўмовах татальнага сачэння, даносаў, якія асабліва ўзмацніліся ў другой палове 30-х г., Улашчык вымушаны часта мяняць месца працы, пражывання, каб пазбегнуць паўторнага арышту.

У 1939 г., пры пэўным палагадненні палітычнага клімату ў краіне, Улашчык асталеўваецца ў Ленінградзе. Тут жыла і працавала яго жонка Наталля Маркаўна Шамарына, навуковец-фізіёлаг. Яны пазнаёміліся чатырма гадамі раней у Быхаве на радзіме яго ўніверсітэцкага сябра Сяргея Шутова, лекара па прафесіі, археолага па прызванні, у той час таксама ленінградца. Пачалося, здавалася, больш-менш унармаванае жыццё – разам з блізкім чалавекам, сябрамі, крэўнымі (тут жыў і старэйшы брат Канстанцін з сям'ёй), са сталай, нарэшце, працай – настаўнікам гісторыі ў школе № 1 Першамайскага раёна.

Паралельна з працай у школе ён займаецца па праграме аспіранцкага мінімуму пры Ленінградскім педагагічным універсітэце імя А. Герцэна, здае некалькі экзаменаў.

Пачалася вайна і – зноў крыж на творчых планах, зноў этап і турэмныя нары. Гэтым разам – на Урале, у змрочна славытым гулагаўскімі традыцыямі Златавусце. Ваенныя абставіны былі, хутчэй, знешняй зачэпкай чарговага, трэцяга арышту Улашчыка – 23 чэрвеня 1941 г. Годам пазней, 22 ліпеня 1942 г., Асобая нарада пры НКУС СССР прымае рашэнне аб высылцы ў Новасібірскую вобласць тэрмінам на 5 гадоў. І раптам зазвычай адладжаная машына дае збой: усяго праз тыдзень з'яўляецца іншая пастанова – Пленума Вярхоўнага Суда СССР аб датэрміновым вызваленні. Аднак за турэмную браму яго выпускаць толькі праз чатыры месяцы. А пакуль што ён, пэўна, нічога не ведаючы пра заступніцтва міласэрнае Немезіды, цалкам знясілены, вычарпаны ад непамернае працы і нішчымнае турэмнае пайкі, цяжка хворы на дыстрафію, з адкрытай формай туберкулёзу лёгкіх, яшчэ вымушаны трымаць найцяжэйшы, мабыць, з усіх папярэдніх іспыт на выжывальнасць. Вось некалькі Улашчыкавых радкоў пра той выпрабавальны момант на грані быцця і небыцця: «Восень 1942 года. Мне зусім кепска, хворы халерай ці халерынай. Здаецца, адзін у камеры, а можа, удваіх з далёкаўсходнікам. Адчуванне, нібы адзін у космасе. Ні сценаў, ні рэчаў,

наогул нічога вакол мяне. Не адчуваю ўласнага цела, быццам я – штось абстрактнае, але ўспрымаю нябесную сферу і лінію гарызонту; затым бачу, што прама нада мною відаць зорку сярднне яркасі. Потым яна пачала слізгаць па небасхіле, каціцца паволі, як у планетарыі. Гэта мяне ані не трывожыць. Проста назіраю за тым, як кончыцца маё жыццё. Зорка скочваецца ніжэй і ніжэй, да ўзроўню Венеры. Раптам на нейкі момант яна застыла ў нерухомасці, а потым гэтак жа паволі, як і падала, папаўзла ўверх і стала ў мяне над галавой, у самым зеніце. Я зразумеў, што застаюся жывы, хоць да гэтага аднёся з той жа безуважнасцю, як і да смерці».

Магчыма, сама найвышэйшая воля паслала яму з зорных вышынь імпульс на выжыванне. Але выратаванню таксама спрыялі рэальныя крокі рэальных людзей, пра аднаго з якіх нельга не згадаць. Гэта – Лявон Абгаравіч Арбелі, акадэмік, дырэктар Інстытута фізіялогіі, віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук СССР (сакратаром у яго працавала Надзея Ісаеўна Міхельсон, блізкая сяброўка Улашчыкавай жонкі Наталлі, супрацоўніцы гэтага ж інстытута, эвакуяванага падчас вайны з Ленінграда ў Казань). У красавіку 1942 г. вядомы вучоны звяртаецца да народнага камісара ўнутраных спраў Берыі з просьбай уважліва аднесціся да справы М. Улашчыка і ўлічыць яго высокія педагагічныя, навуковыя здольнасці, грамадзянскую добрасумленнасць. Паўторны ліст падобнага зместу Л.А. Арбелі адашле пазней, 9 верасня 1942 г.

З-пад варты яго вызвалілі 28 лістапада 1942 г. – зняможанага, безнадзейна хворага, проста выпусцілі за турэмныя вароты на «самастойнае» паміранне. Нейкім цудам, амаль у бяспамяцтве, ён дабіраецца да станцыі Азнакаева (Татарстан), адкуль, на выпадковай падводзе, да пасёлка Бугульма: там у лясніцтве працаваў ягоны старэйшы брат Іван, жыла і малодшая сястра Вольга – яна практычна выхадзіла, вярнула да жыцця брата-пакутніка.

Увесну 1943 г., трохі акрыяўшы, М. Улашчык падаецца ў Казань да жонкі Наталлі. Непрацяглы час ён працуе выкладчыкам гісторыі ў Казанскім медыцынскім вучылішчы, а ў снежні таго ж года, з рэкамендацыйным лістом акадэміка Л.А. Арбелі, кіруецца ў Маскву паступаць у аспірантуру пры Інстытуце гісторыі.

Чатыры аспіранцкія гады, на свой лад таксама выпрабавальныя, але і насычаныя новым жыццёвым досведам, напружаныя,

най творчай працай, завяршыліся ў снежні 1947 г. паспяховай абаронай кандыдацкай дысертацыі на тэму «Падрыхтоўка сялянскай рэформы 1861 г. у Віленскай, Гарадзенскай, Ковенскай губернях». Абароне папярэднічала грунтоўная мнагамесячная работа ў архівах Масквы, Ленінграда, Вільні, Гродна над адпаведнымі статыстычнымі, сацыяльна-эканамічнымі матэрыяламі Літвы–Беларусі. Ужо на гэтым, пачатковым этапе праявілася адно з істотнейшых правіл даследчыцкае методыкі Улашчыка-гісторыка: першаступенная, а разам і крытычная ўвага да крыніц, дакументаў, да канкрэтных фактаў і чалавечых лёсаў. У згаданай кандыдацкай працы аўтар вылучае і разгортвае асноўны ў далейшых яго даследаваннях па аграрнай гісторыі канцэптуальны тэзіс: напярэдадні сялянскай рэформы феадальна-прыгонная сістэма ў гэтым рэгіёне была істотна падарваная, з аднаго боку – праз паступовую і няўхільную інтэнсіфікацыю сялянскіх і памешчыцкіх гаспадарак, увядзенне новых севазваротаў, пачатковую механізацыю, рост гандлёвага таваразвароту, а з другога – праз усё больш відавочную тэндэнцыю эканамічнага і сацыяльнага размежавання сялянства, рост абезземельвання. Інакш кажучы, праекты Аляксандра II па раз’ярэміванні сялян «зверху» ў беларуска-літоўскім арэале, паводле пераканаўчых доказаў даследчыка, апярэджваліся глыбіннымі аб’ектыўнымі зрухамі і супярэчнасцямі «знізу».

Дысертацыйная праца М. Улашчыка выклікала павышанае, прыязнае ўвогуле, зацікаўленне з боку старэйшых калег, пад той час шырока вядомых гісторыкаў, якія выступілі пры абмеркаванні дысертацыі, – Сяргея Данілавіча Сказкіна, Мікалая Міхайлавіча Дружыніна, Міліцы Васільеўны Нечкінай, Аляксандра Сяргеевіча Ніфантава (два апошнія – у якасці афіцыйных апанентаў). Станоўчую ролю ў «аспіранцкі» перыяд М. Улашчыка адыграў яго навуковы кіраўнік Мікалай Георгіевіч Беражкоў, дасведчаны спецыяліст у галіне рускіх і літоўскіх старажытнасцей, вопыт якога ў вывучэнні рускіх летапісаў, матэрыялаў Літоўскай метрыкі быў таксама пакладзены ў падмурак пазнейшых Улашчыкавых распрацовак па гісторыі беларуска-літоўскага летапісання, праблемах археаграфіі і крыніцазнаўства. Спрыянне навуковаму самасцверджанню выпускніка БДУ, колішняга актыўнага краязнаўца, аказвае ў гэты ж час і акадэмік Уладзімір Іванавіч Пічэта, кіраўнік кафедры гісторыі ўсходніх і

заходніх славян Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Па ягонай рэкамендацыі М. Улашчыка прымаюць выкладчыкам на гэтую ж кафедру.

Такім чынам адбылося вяртанне ў навуку. Праз бясконцыя завалы і абрывы, ледзь не з самага краёчка бездані, коштам надзвычайных намаганняў яму зноў удаецца выбіцца на цвярдзейшы грунт. У 1948–1949 гг., пасля 18-гадовага перапынку, публікацыі М. Улашчыка зноў з'яўляюцца ў друку.

Аднак чарговая перадышка ад няволі трывала адносна нядоўга. Маладога навукоўца, хаця яму ўжо за добрых сорак, пасля года выкладчыцкай працы ва ўніверсітэце беспадстаўна звальняюць. Пазбаўлены сталага занятку, ён вымушаны зарабляць на хлеб спарадычнымі запрашэннямі з інстытутаў, перакладамі. Пагаршалася становішча і сямейна-бытавой неўладкаванасцю: жонка з гадавлым сынам мусілі заставацца ў Ленінградзе, у спадзяванні больш-менш стабільных умоў у Маскве.

У снежні 1950 г. М. Улашчык зноў, ужо ў чацвёрты раз, быў арыштаваны. Фармальнай зачэпкай і для звальнення з універсітэта, і для арышту паслужыў данос: быццам ён, вярнуўшыся з адведзін сваякоў у Беларусі, кепска адгукнуўся пра калгаснае жыццё землякоў, якія, маўляў, апроч пустых працадзён, амаль нічога не атрымоўваюць за сваю цяжкую працу. Але гэтая нявінная, па тых часах распаўсюджаная заўвага наконт калгаснага ладу ў абвінаваўчым прысудзе М. Улашчыку была ўзведзена да наўмыснага палітыка-ідэалагічнага злачынства: «...систематически вёл среди своего окружения антисоветскую националистическую агитацию, возводит клеветнические измышления на руководителей ВКП(б) и Советского правительства». Адпаведна «складу злачынства» выносіцца і прысуд – пазбаўленне волі тэрмінам на 8 гадоў. У красавіку 1951 г. Улашчыка этапуюць у Сіблаг, у той самы Марыінскі лагер пасёлка Суслава Кемераўскай вобласці, дзе амаль дваццаццю гадамі раней адбываў ён свой першы тэрмін.

Вярнуцца на волю, да навуковай працы ў Інстытуце гісторыі, цяпер ужо назаўсёды, яму давядзецца толькі ў верасні 1955 г., пасля датэрміновага вызвалення – 25 сакавіка 1955 г. Помную дату, названую ім Днём вызвалення, ён будзе адзначаць штогод у сямейным коле разам з бліжэйшымі сябрамі, калегамі ды з гаркаватым гумарам распавядаць пра найбольш уражлівыя

старонкі са сваіх «лагерных універсітэтаў». Гэтая тэма, а канкрэтна – «гулагаўская» эпоха ў выпрабавальным лёсе беларуса зойме адмысловае месца ў ягоных нататках-успамінах. Напісаныя пераважна ў жанры бытавых і партрэтных замалёвак, у якіх лагернае жыццё, а шырэй – праблема чалавека ў нечалавечых абставінах, адбілася многімі вострымі, драматычнымі і камічнымі гранямі паўсядзённасці, якія выдаюць у аўтару дакладнага суроўга храніста і ўражлівага мастака адначасна.

Пасля чарговага, у шэсць гадоў, перапынку ў друку зноў пачынаюць з’яўляцца працы М. Улашчыка, пераважна па абранай тэме аграрнай гісторыі Літвы і Заходняй Беларусі. Працягваецца паглыбленае асэнсаванне спецыфікі крызісу прыгонніцкіх адносін у сельскай гаспадарцы краю.

Гісторык звяртае ўвагу таксама на агульнае пагаршэнне становішча сялянства з далучэннем у канцы XVIII ст. беларускіх і літоўскіх зямель да Расіі ў выніку сілавога падзелу Рэчы Паспалітай трыма суседнімі імперыямі. Расійскае ўладарніцтва на далучаных абшарах абярнулася пашырэннем прыгонніцтва, увядзеннем рэкрутчыны, масавым наплывам у край чужароднага адміністрацыйнага элемента, у большасці сваёй пагардлівага або проста варожага да мясцовых рэлігійных, культурных звычаяў і традыцый, да беларускае мовы, да тутэйшага ладу жыцця.

Працы М. Улашчыка па аграрнай гісторыі выразна пярэчылі многім пануючым на той час у афіцыйнай гістарыяграфіі палажэнням накітавалі расчухага паляпшэння долі беларускага сялянства, усяго народа пад апякунскай «дланью» Расійскай імперыі, уратавання беларусаў ад шматвяковага ўціску «польскіх паноў». Дарэчы, і адносна гэтых самых паноў М. Улашчыку належыць прынышовае метадалагічнае ўдакладненне (раней ужо пазначанае ў працах М. Доўнар-Запольскага, У. Ігнатоўскага): так званая польская шляхта ў Беларусі – ніякая не насланае звонку, не іншаземная, але аўтахтонная, інакш кажучы – спольшчаная беларуская арыстакратыя.

Названыя праблемы сукупна разгледжаны ў грунтоўнай манаграфіі М. Улашчыка «Перадумовы сялянскай рэформы 1861 г. у Літве і Заходняй Беларусі» (Масква, 1965), названай спецыялістамі энцыклапедыяй беларускага сялянства дарэформеннае эпохі. На падставе згаданае працы годам раней, у сакавіку 1964 г., ён абараняе дысертацыю на званне доктара гістарычных навук.

Адначасова з вывучэннем аграрнае тэматыкі вызначаецца яшчэ адзін капітальны накірунак Улашчыкавых даследаванняў – летапісы. Вопыт на гэтай дзялянцы назапашваўся ў працэсе працы вучонага ў групе па выданні «Полного собрания русских летописей» (ПСРЛ), пазней узбудыўнай у сектар, затым аддзел крыніцазнаўства. Першым і даволі паспяховым крокам у новым напрамку было вывучэнне і падрыхтоўка да друку ў 27 томе ПСРЛ (1962) Ніканораўскага летапісу, потым рэдагаванне тэкстаў Аляксандраўскага і Лебедзеўскага летапісаў, выдадзеных у 29 томе ПСРЛ (1965). Годам пазней намаганнямі Улашчыка ў серыі «Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы» была выдадзена ў перакладзе на рускую мову «Хроніка Быхаўца» – адзін з найбуйнейшых і прыкметных помнікаў старабеларускага пісьменства. Пра надзвычайнаю працаёмкасць, навуковую значнасць гэтае працы, здзейсненай высылкамі практычна аднаго чалавека, сведчылі і якасць Улашчыкавага перакладу на сучасную рускую літаратурную мову, і яго грунтоўная прадмова, «манаграфія ў мініяцюры» (выраз Вячаслава Чамярыцкага), і разгорнуты каментар (звыш 240 заўваг і тлумачэнняў) да тэксту. Даследуючы «Хроніку Быхаўца», М. Улашчык удакладніў беларускамоўны характар яе першапублікацыі лацінкай, якую Тэадор Нарбут атаясамліваў з «польскім пісьмом XVII ст.». Вырашана было таксама пытанне наконт часу (не пазней 1565–1566 гг.) і месца (Новагародак або Слуцк) з’яўлення твора, яго магчымага аўтарства – хтосьці з блізкага атачэння князя Сямёна Міхайлавіча Слуцкага.

Набыты М. Улашчыкам прафесіяналізм, яго выключная даследчыцкая руплівасць на «летапіснай» дзялянцы паспрыялі зробленай яму прапанове дырэкцыі інстытута вылучыць асобным томам у серыі ПСРЛ беларускія летапісы. Падрыхтаваныя вучоным да выдання адпаведныя тэксты занялі два тамы – т. 32 (1975) і т. 35 (1980), – якія істотна ўзбагацілі «летапісны» корпус беларуска-літоўскіх помнікаў, што друкаваліся раней, у 1907 г. (ПСРЛ, т. 17), Аляксеем Шахматавым і Станіславам Пташыцкім. На гэты раз да чытача зноў прамовіла ў сваім першасным, беларускім, гучанні і «Хроніка Быхаўца» (на адсутнасць арыгінальнага варыянта, паралельна з рускім перакладам, у папярэднім асобным выданні слухна наракалі рэцэнзенты).

З 18-ці летапісных і хронікальных тэкстаў у абодвух тамах два ўпершыню пабачылі свет – «Хроніка Літоўская і Жмойцкая» і «Магілёўская хроніка». Сістэматызацыя ўсіх гэтых крыніц значна паглыбіла ўяўленні пра пісьмова-культурную спадчыну беларусаў, а навуковая грамадскасць атрымала надзвычай каштоўны, на свой лад бяспэчны пазнавальны матэрыял – настольную кнігу для даследчыкаў беларускай гісторыі.

Трэба адзначыць яшчэ адну, завяршальную ў ягоным «летапісным» цыкле працу – «Уводзіны ў вывучэнне беларуска-літоўскага летапісання» (1985). Манаграфія прысвечана археаграфічнаму вывучэнню летапісных помнікаў – гісторыі іх знаходак, публікацый, а таксама крытычнаму разгляду саміх тэкстаў, асабліва іх легендарнай часткі. У ліку падобных легенд – даволі пашыраная ў свой час, дзякуючы працам Мацея Стрыйкоўскага і іншых хроністаў, версія пра рымскае паходжанне літоўскае шляхты, у выніку пераезду з Рыма ў Літву пяціста сем'яў тамтэйшай знаці на чале з Палямонам. Карпатліва суадносячы легендарныя звесткі з геаграфічнымі, гісторыка-палітычнымі рэаліямі Вялікага Княства Літоўскага, М. Улашчык фармулюе ўласны погляд адносна магчымага зараджэння легенды ў Новагародку. Высвятленне першаступеннай палітычнай і культуратворчай ролі старажытнага Новагародка падштурхнула даследчыка да пастаноўкі яшчэ аднаго навуковага гіпотэзы: якраз тут, у Панямонні, магчыма, і складаўся страчаны новагародскі летапіс.

У гэтай жа манаграфіі М. Улашчык вылучае асобны, найменш вывучаны на той час, этап айчыннага летапісання ў XVII – першай палове XIX ст., прадстаўлены гарадскімі хронікамі – Магілёўскай Сурты і Трубніцкіх, «Запіскамі» ігумена Арэста, Віцебскім летапісам Панцырнага і Аверкі, слупкімі хронікамі і летапісамі. Помнікі гэтыя, створаныя на польскай або рускай мовах, сведчылі пра насычанае культурнае жыццё гарадоў Беларусі, пра ўстойлівую самасвядомасць і высокія патрыятычна-грамадзянскія пачуцці беларускіх гараджан.

Надзвычай грунтоўнымі, у многім вызначальнымі для ўсяго творчасці М. Улашчыка сталі ягоныя «Нарысы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі феадальнага перыяду» (Масква, 1973) – класічнымі, на думку спецыялістаў, сярод падобных выданняў. У манаграфіі прааналізаваны актывы матэрыялы па гісторыі Беларусі, часткова Літвы і Украіны паводле археагра-

фічных публікацый 1824–1940 гг. Праца ўражвала і агромністым абсягам разгледжанай аўтарам друкаванай актавай прадукцыі (136 тамоў розных зборнікаў дакументаў, выдадзеных прыватнымі асобамі і спецыяльнымі археаграфічнымі ўстановамі), і, галоўнае, крытычным асэнсаваннем дзейнасці публікатараў. Вучоны раскрыў палітычна-ідэалагічную тэндэнцыйнасць многіх выданняў адпаведных расійскіх службаў, у прыватнасці Віленскай археаграфічнай камісіі, створанай царскім урадам дзеля ўзмацнення русіфікацыі далучаных беларускіх зямель. З-пад увагі археографа не выпала і другая крайнасць, з процілеглага, «польскага», боку, калі асобныя навукоўцы-публікатары, слухна дакараючы расійскіх калег у шавіністычным стаўленні да Беларусі, у сваю чаргу лічылі яе краем «бясспрэчна польскім», а ў цэлым землі былога Вялікага Княства Літоўскага – адной з польскіх правінцый.

Згаданая праца М. Улашчыка з’явілася сапраўднай падзеяй у навуковым свеце, што засведчылі многія рэцэнзіі і водгукі. «Выдатным даследаваннем, дасканалым дапаможнікам» па старажытнай гісторыі Беларусі назваў «Нарысы» чэшскі «Славянскі агляд» (1974, № 1, с. 65).

Сам Мікалай Мікалаевіч неаднаразова ставіў пытанне пра ўтварэнне рэспубліканскай Археаграфічнай камісіі, выказваючы гатоўнасць узначаліць яе, дзеля чаго чыніў канкрэтныя захады наконт свайго пераезду ў Мінск. На жаль, тагачасныя афіцыйныя колы ў БССР, уключна з кіраўніцтвам Інстытута гісторыі, не выказалі належнага зацікаўлення ні ў наладжванні такой сістэмы публікацыі дакументаў і крыніц па гісторыі краіны, ні ў вяртанні на бацькаўшчыну вядомага гісторыка.

Разлучаны з радзімай, ён заўсёды, як сланечнік да сонца, сваімі думкамі і парываннямі быў скіраваны да яе. Чарговай бліскучай і, як ні сумна, апошняй непаўторнай праявай Улашчыкавае дзівоснае і неаслабнае знітанасці з роднаю глебаю з’явілася яго кніга пра вёску Віцкаўшчына. Гэтую панарамную, неадольную ў сваім жыццялюбным характэве карціну сялянскага быцця ён ствараў практычна праз усе свае нялёгкае леты і зімы. Тут – і гісторыя-хроніка заснавання вёскі, і радавод Улашчыкаў, у мінулым вольных, незапрыгоненых сялян, і падрабязнае апісанне сялянскага побыту на разлеглым працоўным і культурна-звычайным фоне. У сэнсе свае адноснае заможнасці, блізкасцю да горада (20

вёрст ад Менска) паселішча было не зусім тыповае. Але ж глыбінныя эканамічна-сацыяльныя зрухі ў ім, прасочаныя дапытлівым і ўражалівым вокам аўтара, сведчылі пра пэўную перспектыўную тэндэнцыю ў развіцці беларускага сялянства перад Першай сусветнай вайной. Гісторыка-этнаграфічны нарыс Улашчыка – жанрава арыгінальная з’ява ў сучасным беларускім пісьменстве – у нечым удакладняў і фактычна аспрэчваў пашыраны ў літаратуры стэрэатыпыны вобраз беларускае дарэвалюцыйнае вёскі як суцэльна бядотнай, забітай і быццам ашчасліўленай калгасным ладам.

Частка навуковага даробку М. Улашчыка была апублікаваная ўжо пасля яго смерці. У 1999 г. пабачылі свет яго «Працы па археаграфіі і крыніцазнаўству гісторыі Беларусі дасавецкага перыяду» – другая частка археаграфічных распрацовак, прысвечаных крытычнаму разгляду зборнікаў дакументаў па айчыннай гісторыі XVI – пачатку XX стст., якія выйшлі ў Мінску ў пасляваенны час і былі выдадзеныя Інстытутам гісторыі і Інстытутам літаратуры АН БССР, Белдзяржуніверсітэтам і архіўнымі ўстановамі. М. Улашчык звярнуў увагу на метадалагічныя хібы, відавочную палітыка-ідэалагічную зададзенасць у падыходах публікатараў да адбору, каментавання дакументаў і іншыя недахопы – даволі характэрныя для тагачаснае афіцыйнае гістарыяграфіі рэспублікі: ігнараванне факта беларуска-літоўскай дзяржаўнасці, наўмыснае спрашчэнне – да аднастайнае сялянскае масы – сацыяльнае карціны даўнейшага беларускага грамадства, прадстаўленне мясцовай арыстакратыі ў якасці звонку насланага, захопніцкага і антыбеларускага элемента – «літоўска-польскіх феадалаў», абсалютызацыя місіянерскае ролі царскай Расіі ў гістарычным лёсе Беларусі.

Незадоўга перад смерцю М. Улашчык занатаваў праспект яшчэ аднаго, трэцяга, блока сваіх даследаванняў крыніц па гісторыі Беларусі – дзённікаў і мемуараў XVI – пачатку XX ст. З гэтае планаванае часткі ён паспеў грунтоўна разгледзець успаміны Эдварда Вайніловіча, буйнога землеўладальніка, старшыні Менскага сельскагаспадарчага таварыства, аднаго з лідараў «крэсавае» спаланізаванае арыстакратыі, фундатара касцёла Святых Сымона і Алены ў Менску.

Першамайстра з цэха гісторыкаў, М. Улашчык маштабам, шматграннасцю свае творчасці сягнуў далёка за цэхавыя межы

аднае прафесіі. У гістарыяграфіі, кнігазнаўстве, мемуарыстыцы, этнаграфіі, тапаніміцы, літаратуразнаўстве ён таксама патрапіў сказаць важнае слова, сваё прынцыповае «не» там, дзе гэта выклікалася абставінамі, усялякім шаблонным, антыбеларускім поглядам у навуцы.

Да апошніх сваіх дзён Мікалай Улашчык пісаў аўтабіяграфічную «Хроніку», часткова надрукаваную пазней у гадавіках «Скарыніч». Пад гэтай умоўнай назвай аб'яднаныя Улашчыкавы ўспаміны, роздумы над прыкметнымі падзеямі, фактамі, гістарычнымі асобамі. Даволі разложысты і храналагічна абшар хранікальных нататак-замалёвак: ад рэмінісцэнцый з ранняга дзяцінства (1910–1911 гг.) да сакавіка 1955 г., калі зэк Улашчык выйшаў, цяпер ужо незваротна, за турэмную агароджу сумнава-домага Марыінскага лагера. Да хронікі гэтай тэматычна блізкія яго ўспаміны і згадкі пра Мітрафана Доўнар-Запольскага, Вацлава Ластоўскага, Максіма Гарэцкага, Аркадзя Моркаўку і іншых. Улашчыкава «Хроніка» і жанравым падабенствам, і глыбінёй лірыка-эпічнага суперажывання, і знітаванасцю з лёсам краіны, народа знаходзіцца ў відавочным сваяцтве з адпаведнымі творамі Максіма Гарэцкага, Ларысы Геніюш, Янкі Брыля, а ў знакамітым гісторыку яркава выяўляе і даравітага стыліста-апавядальніка.

Як буйны вучоны, яркая творчая індывідуальнасць М. Улашчык здзейсніўся галоўным чынам за межамі Беларусі. Але не за кошт свае нацыянальнае адметнасці, стратай якой яго суродзічы ў Маскве, у замежжы нярэдка аплачвалі і аплачваюць сваю кар'еру. Больш таго, навуковае самасцвярджэнне Улашчыка адбылося праз неаслабную адданасць Радзіме, праз памнажэнне беларускага культурнага патэнцыялу. Ды і ў расійскім асяроддзі – факт варты падкрэслівання – нашага земляка зразумелі і падтрымалі менавіта як настойлівага шукальніка сэнсу менавіта беларускай гісторыі, як цікавага і абаяльнага чалавека, разам з яго сакавітым і дасціпным беларускім словам, з «тихим белорусским упрямством» (паводле акадэміка Міхаіла Ціхамірава). Увогуле, ягоны досвед можна лічыць эталонным у беларуска-расійскім дыялогу, у якім і роднасць, і рознасць здатныя гарманізавацца дзеля ўзаемнага пазнання і сапраўднае прыязні народаў-суседзяў.

Гісторык у высокім значэнні гэтага слова, ён і сам быў постаццю ярка гістарычнай, увасабляючы сваім жыццяпісам, лініяй

паводзін трывалую і непарыўную паязь эпох і традыцый – ад «нашаніўскай» і «ўзвышэнскай» да сучаснай. Сімвалічна: у дзень 80-годдзя Мікалая Улашчыка сярод віншаванняў юбіляру былі і ўзрушаныя тэлеграмы, паштоўкі ад магікан-нашаніўцаў Канстанцыі Буйло, Зоські Верас і ад яго маладзейшых сяброў, духоўных папличнікаў – Янкі Брыля, Ніла Гілевіча, Генадзя Каханоўскага, Міхася Ткачова, Анатоля Грыцкевіча, Валянціна Грыцкевіча, Яўгена Куліка, Аляксея Марачкіна, Міколы Купавы...

Гэты мудры і прсты ў абыходжанні чалавек прыцягваў да сябе людзей сваім непаўторным – выразным, сакавітым і дасціпным – беларускім маўленнем. Працуючы ў Маскве, у рэжыме рускае мовы, ён у навуковых матэрыялах, прыватнай пералісцы, падчас сустрэч з землякамі паслугоўваўся, аднак, беларускай мовай – той засвоенай з дзяцінства і юнацтва, натуральнай, некалечанай, вольнай ад гвалтоўных іншамоўных калек і штучных запазычанняў. І не заставаўся абыякавым, сустракаючы моцныя агрэхі ў мастацкіх і навуковых выданнях. Напрыклад, удзячна адгукуючыся да паэта Станіслава Шушкевіча за дасланы ім зборнік лірыкі, М. Улашчык далікатна ўдакладняе: «Вашы вершы, як звычайна, сардэчныя, чалавечыя, але хацеў спытаць пра адно: касцёр. У нас так зваліся дровы, выкладзеныя кругла, з вострым верхам. Так яны сохлі летам, а ўвосень зносілі[ся] пад паветку ці ў адрыву. Тое, што гарыць, звалася па-рознаму: агонь, вогнішча, а па-наваградску „купадла“, назва, напэўна, самая старасвецкая» (ліст ад 20.10.1985 г.).

Востра перажываў гісторык-народазнавец заняўданне, звужэнне грамадскае функцыянальнасці роднага слова на бацькаўшчыне. Калі падчас сустрэчы з вучнямі і настаўнікамі ў тэлестудыі «Ліра» (люты 1986 г.) маскоўскага госця запыталі, не без здзіўлення, – як, маўляў, так далёка жывучы ад Беларусі, не забыць матчыну мову, рэагаваў, як звычайна ў падобных сітуацыях, трашна, іранічна:

– А навошта ж яе забываць... Вунь нейкую траву рэдкую ў Чырвоную кнігу запісваюць, каб зберагчы. А гэта ж мова!

14 лістапада 1986 г. Мікалая Мікалаевіча не стала. На асірацелым рабочым сталё гаспадара побач з пішучай машынкай, з распачатай старонкай артыкула пра Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 г. застаўся невялікі пучок беларускае пянькі. Гэта

вучні з Гудзевічаў, актывісты вядомага этнаграфічнага музея, прасілі дзядзьку Міколу падзяліцца даўнейшым вопытам віцця самаробных пуг і даслалі неабходны «матэрыял». Вучоны і на гэты раз адгукнуўся грунтоўным лістом-аповедам пра спосаб пляцення розных «кручкаванак», бізуноў, дручкоў, бічоў. На завяршэнне абяцаў: «Пугу пастараюся звіць, калі троха прыйду ў норму». Мікалай Улашчык да апошняга ўздыху заставаўся шчырым і зычлівым чалавекам, нястомным працаўніком-жыццялюбам.

Мікалая Мікалаевіча крэміравалі ў Міцінскім крэматорыі горада Масквы. Увесну наступнага года урну з прахам нястомнага Беларуса пахавалі на Чыжоўскіх могілках у ваколіцах Мінска побач з жонкай Наталляй Маркаўнай, якая памерла годам раней. На цёмна-шэрым надмагільным валуне свеціцца Купалаў радок: «Мне сняцца сны аб Беларусі».

Аляксей Каўка